

המלחמה על הבית והמשפחה

עיון בסיפור "אח קטן" מאת רונית מטלון

תוכן העיניים

- א. הסיפור קשה לקריאה בגלל עירבוב מתמיד בזמנים ובמישלי השפה.
- ב. העלילה החיצונית מורכבת מארוע מרכזי בהווה, ומארועים שקרו בעבר.
- ג. במשפחה של ניסו יש מאבק סמוי על תפקיד ראש המשפחה.
- ד. גבולות הידע וההבנה של ניסו מצומצמים. הוא חי בדיסאוריינטציה.
- ה. הבית נבנה, והמשפחה מתפרקת. סמל הבית בסיפור
- ו. האם באמת ניסו אשם במותו של אבנר?
- ז. שמות הדמויות ותרומתם למשמעות הסיפור

א. הסיפור קשה לקריאה בגלל עירבוב מתמיד בזמנים ובמישלי השפה

ניסו הוא ילד מתבגר אותנטי, שרוצה להיענות לבעיות המציפות אותו, ואפילו "מתקיפות" אותו, במציאות החיצונית ובמציאות הפנימית. חומרים מן ההווה ומן העבר, העבר הקרוב והעבר הרחוק, משייטים בתודעתו וקוראים לו להיענות אליהם. והוא נענה להם. מה שהוא עושה/ חושב/ מרגיש בהווה, אחוז לבלי הפרד במה שהוא עשה/ חשב/ הרגיש בעבר. הארוע המרכזי שקורה בהווה, הוא המכות שניסו חוטף מאיציק "השמן" – והארוע המרכזי שקרה בעבר הוא מותו של אבנר, אחיו הגדול. מותו של אבנר קרה בעבר הקרוב: לפני חודשיים. ארוע המכות בהווה, קשור בעקיפין לארוע מותו של אבנר בעבר הקרוב, ומהווה פתרון שלו מבחינת ניסו. רגשות האשמה שחש ניסו בגלל מותו של אבנר, מקבלים את פתרונם בעונש של מכות שניסו העניש את עצמו, כאשר התגרה ב"השמן", ו"השמן" היכה אותו מכות נמרצות. לא רק את רגשות האשמה ניסו פתר אלא גם את רגשות האבל. בהתנהגותו "הגברית" (מעז להתעמת עם גדולים ממנו), ניסו חיקה את אבנר והרגיש, שהוא ממשיך את דמות המופת הנערצת של אחיו לאחר מותו. כך הפך ניסו מ"אח קטן" לאח גדול, ורכש את הכבוד שהיה חסר לו קודם.

הסיפור קשה לקריאה בגלל צורת המסירה המורכבת שלו, כמפורט להלן:

הסיפור נמסר מנקודת התצפית של ניסו, אבל לא על-ידו בגוף ראשון, אלא על-ידי מספרת כל-יודעת - מנקודת מבט משולבת. צורת מסירה כזאת היא מורכבת ולא מקילה עלינו את הקריאה. הסיפור מזמין אותנו, ואפילו דורש מאיתנו, לפענח אותו. במהלך הקריאה עלינו לעשות כל הזמן שתי פעולות: אחת, לסדר את הארועים בעלילה החיצונית בסידרם הכרונולוגי הנכון (להפוך את הפאבולה לסוז'ט)¹; והשניה, להפריד בין מה שקורה בעלילה החיצונית, לבין מה שקורה בעלילה הפנימית. שכן הכל מעורבב ביחד בתודעתו של ניסו. המספרת הכל-יודעת רוצה להציג או לייצג את הגיבור באופן אותנטי דרך תודעתו, כמתבגר אותנטי. והמתבגרים מבולבלים הם... כדי להפוך את הפאבולה לסוז'ט עלינו לקרוא כל הזמן את הסיפור קדימה ואחורה בזמן; להשלים בדמיונו פרטים של ארוע שנמסר באופן מקוטע, ולפעמים רק ברמז; ולנסות להבין את הקשרים הפנימיים בין הארועים השונים. צורת קריאה כזאת תובעת מן הקורא להיות שותף אקטיבי בקריאה, להשקיע מאמץ. למעשה, "אח קטן" כתוב בשיטת זרם התודעה - בדומה לשיטת הכתיבה של ארנסט המינגוויי ב"הזקן והים". אך בעוד שאצל המינגוויי קל ייחסית להפריד בין רמות התודעה השונות של הגיבור, אצל מטלון קשה יחסית לעשות כן, כי הגיבור של מטלון הוא נער מתבגר מבולבל מוטריד ו"זורם", בעוד שהגיבור של המינגוויי הוא זקן קשוח בעל תפיסת עולם מעוצבת ויציבה.

עוד קשה להבין את הסיפור מפני, ששפת הסיפור מערבבת בין רמות לשון שונות וקוטביות. ישנה שפה תיקנית, ואפילו גבוהה מאד, שבאמצעותן המספרת מוסרת את זרימת התודעה של ניסו; וישנה שפה לא תיקנית, ואפילו תת-תיקנית (סלנג), שבה מדברות הדמויות. להלן דוגמאות למישלבי השפה השונים. הדוגמאות לקוחות מן העמוד הראשון:

שפה תיקנית: "מאז האסון שקרה להם במשפחה, היה עוד יותר נרפה."

שפה גבוהה: "הציבה אותו (האמא הציבה את הסבל) במעגל חייה הפנימי ביותר לא כאורח, (אלא) כבן-בית שנצבע מייד בגוני המעשים שאותם עשתה יום-יום."

שפה לא תיקנית: "תראה תראה את הציפורים...כמה שאתה נותן להם יותר, ככה הם יותר באים." (צריך להיות: כמה שאתה נותן להן יותר, ככה הן באות יותר.)

שפה תת-תיקנית (סלנג): "אם אני מוכר חמש טרנינגים...הבעל-בית נותן לי מחיר של אחד." (סידור התשלום של דוידיקו עם בעל-החנות הוא, שעל כל חמישה טרנינגים שדוידיקו מוכר, בעל החנות משלם לו את שוויו של טרנינג אחד.) סלנג הוא תמיד משפט חסר מבחינה תחבירית. הוא מקבל את השלמתו מן המחוות הקוליות והגופניות של המדבר בזמן האמירה. דוגמא נוספת לסלנג מאמצע הסיפור: דוד

פאבולה = חומרי הסיפור על-פי סדר נתינתם בסיפור, כפי שקבע אותו המספר.¹
סוז'ט = חומרי הסיפור על-פי סידרם הכרונולוגי ההגיוני בתודעת הקורא.

צועק לשוטר: "תיזהר הוא חם". כוונתו, שאבנר נושא נשק חם, וגם, שאבנר 'חם על השוטר' = כועס עליו, והוא עלול לעשות שטויות.

העירבוב המתמיד של זמנים ושל מישלבי שפה הוא האמצעי של המספרת לאפיין את ניסו כנער מתבגר. לניסו קשה להבין את העולם ואת עצמו, מפני שכאמור, הוא נער מתבגר וגם מפני, שגבולות העולם שלו מצומצמים. אל גבולות העולם המצומצמים שלו אתייחס בהרחבה בסעיף ד.

א. העלילה החיצונית מורכבת מארוע מרכזי בהווה, ומארועים שקרו בעבר.

הארוע המרכזי בהווה הוא "דייט כפול" של ניסו ודווידיקו, ששיאו המכות שניסו חוטף מגברתן בשם איציק. זמן ההווה - שעות אחדות, מן הצהרים או אחרי הצהרים ועד הלילה, בראשית שנות ה-80 של המאה העשרים. המקום - שכונת מצוקה באחת מערי-הלוויין שסובבות את תל אביב. להלן פירוט הארועים העיקריים בהווה: ניסו ודווידיקו, חברים בגילאי 15-16, נפגשים לשם הכנת בילוי משותף בערב. במפגש הזה ניסו מתוודע מרחוק, לחני (בערב יתוודע אליה יותר מקרוב). אח"כ הם נפרדים, וניסו הולך לבקר את רחל, גיסתו. אח"כ ניסו נכנס הביתה להתקלח ולהכין את עצמו ליציאה בערב. דווידיקו אוסף אותו מהבית עם טנדר, שבו כבר יושבות בנות הזוג שלהם לאותו ערב, חני ורבקה. רבקה היא קרובת משפחה של דווידיקו, וחני היא חברה שלה. שתיהן מבתי ים. ארבעתם נוסעים בכביש החוף לנוף ים, שכונה בהרצליה, ושם הם עוצרים. הם נכנסים לחדר, שבו יושבים שלושה בחורים מבוגרים מהם בגילם. הבילוי המוצע להערב הוא שתיית אלכוהול ללא הגבלה. ניסו מתרתח על "השמן", שנראה כמנהיג השלישייה, מעליב אותו והולך איתו מכות. העילה לריב היא לכאורה, יחס סקסיסטי של "השמן" כלפי חני - ובאמת, ניסו יזם את הריב, ממש הזמין עליו את המכות. הערב של ניסו מסתיים באינטימיות מסויימת עם חני. שניהם נמצאים במושב האחורי של הטנדר. חני יושבת, וניסו שוכב על המושב האחורי כשראשו מונח על ברכיה, ורגליו יוצאות מחוץ למכונית. היא מפטפטת איתו בסתמיות וחופרת בשערותיו, בעוד שהוא רגוע ומאושר, אחרי ולמרות כל המכות שקיבל. כך מסתיים הסיפור בהווה.

נחזור אל העבר. ארועי העבר הקרוב עוסקים ב"מלחמה על הבית", ששיאה (אך לא סופה) הוא מותו של אבנר. לפני שנה המשפחה של ניסו קיבלה צווי הריסה מהעירייה ("התחיל לטפטף צווי ההריסה"). הבניין שבו הם גרים מיועד להריסה, והוצע להם לעבור לשיכון אחר, במקום אחר. אמא של ניסו סירבה וגררה איתה את אבנר למלחמה במימסד. אבנר, אחד מבניה הגדולים אך לא הבכור, נשוי וגר בדירה שלידם. דירה ליד דירה. אבנר נשוי לרחל, ויש להם שלושה ילדים קטנים. אמא ואבנר תיכננו לבנות הרחבה לדירת אבנר, שתיצור רצף בין שתי הדירות ותהפוך אותן לדירה אחת גדולה. לפי חישובי האם, בתוך חצי שנה הבנייה הלא-חוקית תסתיים, וההרחבה תהיה עובדה מוגמרת. אבנר ביצע את רוב

העבודה במו ידיו. בשבתות האם עזרה לו. בכל זאת הבנייה התאחרה, וגם הודעה על הריסתה הגיעה מן העירייה. **חודשיים לפני ארוע הסיפור בהווה**, הגיעו טרקטוריסט של העירייה ושוטר (שניהם מוכרים לאנשי השכונה) ונעצרו קרוב לפיגומים. אבנר ודוד, האח הבכור במשפחה, עמדו על הפיגומים בתנוחה מתריסה, ולאבנר היה אקדח ביד. השכנים עמדו למטה וצפו במתרחש בשלווה מסויימת (סימן, שמכירים את הריטואל הזה בשכונה). אבנר ירה שלוש יריות אזהרה באויר כדי לשכנע את הטרקטוריסט לסגת. ואז השוטר ירה באבנר שלוש יריות מקרוב. לאחר שאבנר נפל מן הפיגומים למטה, השוטר ירה באבנר פעם רביעית מקרוב מאד (וידי הריגה). רחל לא נכחה במקום בעת האסון. כשחזרה וראתה מה שהתרחש, התיישרה על המדרכה וסירבה להיכנס הביתה. לא ברור מי החזיק את הילדים שלה (שהם אחיינים של ניסו), כל זמן ישיבתה המתריסה בחוץ. באותו זמן רחל היתה בהריון מתקדם, השלישי במספרו. שני אחים של אבנר, הוציאו אליה את סבא הזקן והעיוור (אבא של האמא?), שגר איתם בבית. הסבא ביקש ממנה לחזור הביתה, בדרכו, על פי הקוד שלו - והיא חזרה.

מה שקרה מאז, בחודשיים שעברו מאז הרצח של אבנר ועד ה"דאבל דייט" של ניסו ודווידיקו בהווה, נמסר רק בקיטועים וברמזים מתוך תודעתו המתאבלת והמבולבלת של ניסו. להלן אמסור את מה שהצלחתי להבין.

כעבור שבועיים מת גם הסבא. ניסו התדרדר לגמרי, ישן ביום וער בלילה, לא הולך לבי"ס ולא עובד. בוקר אחד הוא הפיל שורת כוסות זכוכית, שעמדו על מדף, בתנועה איטית אל הרצפה לנגד עיני אמו. הפיגומים נשארו לעמוד באותו מצב. אבל האם דאגה להשלים את בניית הגג, שמחבר בין שתי הדירות. אף פקח מהעירייה לא בא להפריע לה. נציגי המימסד נכנסו ויצאו שוב ושוב בדירתה של רחל, האלמנה, שעומדת ללדת בכל יום, כנראה כדי לשכנע אותה לעזוב את דירתה ולעבור לשיכון אחר. רחל החליטה להישאר בדירתה, שכידוע מיועדת להריסה. זה מה שהיא אמרה לניסו בעת שביקר אותה, בארועי ההווה.

ב. במשפחה של ניסו יש מאבק סמוי על תפקיד ראש המשפחה.

בתודעתו של ניסו, לא קיים אבא. אמא שלו, שמרבה להתלונן, לא מתלוננת על כך שהאבא איננו (חי או מת). ישנה הסכמה בשתיקה, שעל הנושא הזה לא מדברים בבית. או, שלא מדברים על הנושא הזה עם ניסו. דמותו של אבנר משמשת לניסו כמודל חיקוי הורי. הוא האבא, או שסבא הוא האבא, או שאמא היא האבא.

בסיפור "אח קטן" מובלעת ההנחה, שמשפחה בלי גבר העומד בראשה, מועדת לאסון ולהתפרקות. האב הנעדר הוא מקור כל הצרות במשפחה. את מקום האב שנעדר תופסת האמא, אבל יש בני משפחה שבאופן סמוי מאיימים על מעמדה. ללא עוררין, בגלוי, האמא ממלאת את תפקיד הגבר בבית. היא עובדת מחוץ לבית ומנהלת ביד רמה את כל ענייני המשפחה. אבל יש לה מתחרים סמויים על תפקיד הגבר במשפחה. חומרי העבר הרחוק, שצפים בתודעתו של ניסו, ונזכרים מאד במרומז בסיפור, מתארים בעקיפין את המאבק הסמוי במשפחה המורחבת של ניסו, על תפקיד "הגבר" בבית.

דוד, הבן הבכור, גר בבית, אבל אין לו תפקיד ברור במשפחה, ולא ידוע מה עיסוקו. שעתו הגדולה היתה ביום האסון, שבה הצליח להביא את עצמו לידי שיוויון מול אבנר. הוא ואבנר עמדו על הפיגומים, כשני שווים בהגנה על הבית מול נציגי החוק. אבנר הזהיר את נציגי החוק באקדחו, ודוד הזהיר אותם בקולו, ושניהם לא הצליחו למנוע את האסון. דוד צעק: "תהיה פה טרגדיה". הוא ניסה להזהיר את כולם להימנע משפיכות דמים מיותרת, ולהיות המבוגר האחראי. אמנם הוא לא הצליח, אבל הוא לפחות ניסה ואת חלקו עשה. גם שיוויון מול אבנר הוא הישג בשביל דוד, במאבק הסמוי על תפקיד ה"גבר" במשפחה.

אבנר הוא הבן המועדף על האם. היא בחרה בו, ולא בדוד, בנה הבכור, להיות השותף שלה בניהול המשפחה המורחבת. אבל שותף, ולא מוביל. אבנר התחתן בגיל 23 עם רחל, שהיתה אז בת 17, כדי לרצות את האם ולהוכיח לה, שהנה הוא הפך להיות "בנאדם". אבנר הוא "הגבר" של המשפחה המורחבת במובן הפיזי של המושג, ולא במובן השכלי. אבנר בנה במו ידיו את ההרחבה הלא-חוקית, אבל הוא לא היה המתכנן הבלעדי שלה ולא הוביל את כל המהלך. רחל אשתו ניסתה למנוע ממנו להשתתף באסון שיצמח מכאן, אבל הוא לא נענה לה. אבנר הוא 'השפוט' של אמא שלו, ולא של אשתו. לא פלא, שיש לרחל עוינות כלפי חמותה. מבחינתה של רחל, כך נראה לי, אבנר היה צריך להיות הגבר במשפחתם בלבד, ולא השותף הגברי של אמו במשפחה המורחבת, שכוללת גם את משפחתה, למורת רוחה.

ישנו הסבא הזקן והעיוור, שהכריח את כולם לקום איתו בארבע בבוקר כדי לשתות איתו כוס תה, ואחר-כך מבחינתו, הם יכולים לחזור לישון. בכך הוא שידר למשפחה, שגם הוא עדיין קצת "הגבר" במשפחה. על חשיבותו הסמויה במשפחה תעיד העובדה, שבכל זאת מקיימים איתו את הטקס המעצבן והלא הגיוני הזה; וכן העובדה, שאחרי מותו ניסו התפרק סופית ונשר מן הלימודים. מתברר איפא, שטקס שתיית התה עם סבא בארבע בבוקר מאחד קצת את המשפחה, ואולי מכניס קצת סדר במידרג המשפחתי המתפורר.

ישנם עוד אחים ואחיות של ניסו, שמספרם אינו ברור, וישנם שלושת הילדים הקטנים של רחל ואבנר – לכל אלה אין תפקיד במשפחה (ולא בעלילה). ניסו נמנה בכלל הילדים הקטנים, שאין להם תפקיד בבית. הם "קטנים" – אין להם אמירה, ואין מה לדבר עליהם. המאבק של ניסו בסיפור הוא לשנות את הסטטוס שלו במשפחה ממי, שאין לו אמירה והוא "אח קטן" למי, שיש לו אמירה והוא "אח גדול". ואולי יום אחד, מי יודע, הוא יהיה אפילו "הגבר" בבית, ראש המשפחה.

מסביב לדמויות המשפחה המורחבת, ישנן דמויות של שכנים ואנשי שכונה אחרים – כולן דמויות לא ברורות. עליהן יש לומר שני דברים: אחד, שאין להן תפקיד בעלילה אלא במרחב. תפקידן של הדמויות הלא ברורות האלה לעבות את המרחב האנושי והחברתי, שבתוכו מתקיים הסיפור. שניים, שבעולמו של ניסו אין אנשים מחוץ למשפחה, ועל כן הדמויות שלהן אינן ברורות. הבית והמשפחה הם כל העולם, בשביל ניסו, אין עולם מחוץ להם. בכל זאת מעניין לראות, שדמויות השכונה מסווגות על פי "הפרלמנט" שלהן.² ישנה החנות לחומרי בניין, שהאמא נכנסה אליה בעבר עם אבנר, ונכנסת אליה בהווה עם ניסו – זה "הפרלמנט" של הפועלים; וישנו הקיוסק של הגמד, שבו ישב אבנר לפנים והימר – זה "הפרלמנט" של הבטלנים.

ג. גבולות הידע וההבנה של ניסו מצומצמים. הוא חי בדיסאוריינטציה.

ניסו הוא ילד בן 15.5, שנמצא בשולים החברתיים והכלכליים של החברה הישראלית. עולם המושגים שלו צר מאד. צר עולמו כעולם השכונה. הוא לא אשכנזי (סבא שלו מדבר ערבית), לא משכיל (לא הולך לביה"ס ומשוטט חסר מעש וחסר תעסוקה), ממעמד סוציו-אקונומי נמוך. האנשים שהוא מכיר בסביבתו, עובדים מגיל צעיר ולא לומדים (או לא עובדים, אבל גם לא לומדים). אמא שלו עובדת. לאבנר היה גראז' משלו כבר בגיל 23. דווידיקו בן 16.5 עובד כמוכר בחנות טרנינגים. חני עובדת כחופפת ראשים במספרה. רק ניסו לא עובד – מפני שהוא אמור ללמוד, ומפני שלאמא שלו אין כוח לאלץ אותו "להיות בנאדם", כמו שאילצה את אבנר. ניסו נגרר אחרי אמו לחנויות של חומרי בניין, ושם הוא מתוודע לעולמם של לובשי הסרבליים הכחולים, הלוא הם עובדי-הכפיים קשיי-היום.

ניסו חי בשכונת מצוקה, איפה-שהו בין בת ים להרצליה. השכונה נבנתה מן הסתם, על בסיסו של כפר ערבי, שננטש או נכבש במלחמת העצמאות (היו הרבה כאלה). בשנות ה-50 וה-60 של המאה הקודמת, עולים חדשים הגיעו בהמוניהם אל המדינה החדשה, ממזרח וממערב. כדי לספק להם מגורים, נבנו עבורם במהירות בתים חדשים. הבתים החדשים לא תמיד נבנו על פי הנהלים והכללים הדרושים

² "פרלמנט" – כינוי למקום התוודעות חברתי.

והתקנים. התוצאה היתה, שאחרי זמן קצר רבים מהבתים הפכו להיות מיטרד תברואתי וסכנה בטיחותית, מבנים שאינם ראויים למגורים. כבר בשנת 1965 נחקק חוק "פינוי – בינוי". הרשויות העירוניות ששכונות כאלה נמצאו בתחומה, ציוו על הריסת המבנים הלא תיקניים המסוכנים והלא יאים למגורים, וביקשו להעביר את הדיירים לשיכונים אחרים במקומם, שאולי הם טובים יותר, ואולי לא.

כזה היה המקרה בשכונת "כפר שלם" בדרום תל אביב. ששם התבקש שמעון יהושע לפנות את דירתו וסירב, והשוטר ירה בו למוות. סיפורה של מטלון "אח קטן", מאזכר את המקרה ההוא. אבל אין לגזור מכאן, שהסיפור "אח קטן" מתרחש בשכונת כפר שלם בדרום תל אביב! שם השכונה אינו נזכר בסיפור, כי מה שמתואר כאן, מתאים לכל הארץ. זהו סיפורה של מדינת ישראל כולה, הכוונה למדינת ישראל "השניה". ולבי אומר לי, שם השכונה אינו נזכר כאן, כי הוא מאפיין את הדיסאוריינטציה³ של הגיבור.

ניסו לא יודע איפה הוא חי במובן הכי פשוט, והכי מתסכל, של המושג. **צר עולמו כעולם השכונה.** הוא אינו רואה ואינו מכיר את העולם הגדול, שמחוץ לשכונה. ידיעותיו על העולם הגדול שבחוץ מסתכמות בשלטי פרסומת ענקיים, כדוגמת שלט הפרסומת לנעלי "גלי", שאותו הוא בוחן בעין בקורתית, ממש לומד אותו. ניסו בז למה שהשלט מייצג, כי הפרסומת שבשלט לא מתארת את החיים שלו ("זה סתם סתם"). ניסו חי בתרבות מצוקה עבריינית או על גבול העבריינות. כל דמויות השכונה מעשנות סיגריות ושותות אלכוהול - פועלים ומובטלים, צעירים ומבוגרים, נשים בהריון וזקנים. אחיו משחק קלפים, היינו מהמר. דווידיקו גונב טנדר ונוהג בו בלי רשיון ("אני יודע לנהוג מהריח"). אמו ואחיו בונים הרחבה לא חוקית של דירתם דווקא אחרי, שהעיריה הודיעה על הריסה עתידית של הבניין. אבנר מחזיק אקדח, בודק אותו כל הזמן, ומשתמש בו. איציק-רינגו-"השמן" ושני חבריו מתנהגים כמו מאפיונר ושני עוזריו - על פי דפוס של שליטה כוחנית בעולם התחתון, שלמדו אותו מהחיים או מהסרטים על ה"מאפיה". זאת התרבות של "האחרים". "האחרים" הם אלו, שמודרים ממוקדי הכוח בחברה ובמדינה, ומייצרים דפוסים אחרים של כוח וחולשה בתרבות שלהם.

ניסו הוא בן לתרבות המוצא שלו המצוקתית, העבריינית ו"האחרת". גם הוא מעשן, הוא "מובטל", הוא משקר, הוא מפעיל אלימות באופן בלתי צפוי והולך עם זה עד הסוף. אבל ניסו הוא עוד יותר "אחר" מן ה"אחרים" - ניסו הוא האחר האולטימטיבי - כי ניסו הוא נער בגיל ההתבגרות וטרם גיבש לעצמו תפיסת עולם מוצקת. הגוף שלו טרם סימן לו סופית, אם הוא שייך למיגדר הנשי או למיגדר הגברי. ונראה שיש לו אישיות אחרת. ניסו הוא טיפוס מהורהר, רגיש, בעל מצפון, חוש הצדק שלו טרם התקשה. ניסו רואה קטעים מן המציאות באופן אחר. עם נתונים אישיותיים כאלה, אילו חי בשכונה אחרת וקיבל חינוך אחר, ניסו היה יכול לגדול להיות אומן או מרצה באוניברסיטה. אבל בתנאים שבהם ניסו חי וגדל, הוא לא יודע

³ דיסאוריינטציה = מצב של חוסר כיווניות וחוסר התמצאות במרחב.

איפה הוא חי, איך עליו להגיב, ולאן עליו לזרום. הוא לא יודע איך לבטא את תחושות העוול והקיפוח שהוא חש, והוא נע באופן קיצוני בין הרהור לבין אלימות. זו הדיסאוריינטציה שבתוכה הוא חי, מכל הבחינות.

לפני שנה הגיעו צווי הריסה לביתו של ניסו. מן הסתם הם הגיעו גם לבתיהם של שאר הדיירים בבניין, אף ולדיירי הבניינים הסמוכים. אבל ניסו לא יודע על אף אחד מהם. כאילו אין אף אדם אחר בעולם חוץ למשפחתו. למעשה, ניסו מתנהג כמו שכל משפחתו מתנהגת. גם הם לא יודעים כאילו, על שום דבר אחר שקורה בעולם מחוץ למשפחתם ומחוץ לביתם. משפחתו של ניסו בחרה להתעלם מן ההריסה העתידית ומן ההצעות לעבור לשיכון אחר. האמא ואבנר התחילו לבנות הרחבה, אחרי שהגיעו צווי ההריסה של כל הבניין. כל הבניין לא מעניין אותם. רק הבית שלהם מעניין אותם והמשפחה שלהם מעניינת אותם. הם לא רואים ממטר החוצה, כמו שאומרים אצלינו. אדרבא, נראה כאילו צווי ההריסה עוררו אותם לפעול למען עצמם. ההרחבה שתקשר בין שתי הדירות של המשפחה, היא הפתרון שלהם למצב המשפחתי המתפרק, כמו גם המרד הסמוי שלהם בשלטונות ששלחו את צווי ההריסה. הרעיון של ההרחבה היה של האמא, והיא רתמה אליו את אבנר. היא בחרה באופן מודע לעבור על החוק מתוך מחשבה, ש"החזקים שבחוץ" לא יעזרו לנו, ואנחנו מוכרחים לעזור לעצמינו, לבד. החוק הוא של "החזקים", והוא לא לטובתינו. משפחתו של ניסו עושה בחירה מודעת להישאר במקום המוכר, כדי לחזק את המשפחה המתפוררת. הבית הוא המשפחה, והמשפחה היא הבית.

ד. הבית נבנה, והמשפחה מתפרקת. סמל הבית בסיפור

המשפחה של ניסו התחילה להתפרק לפני שהגיעו צווי ההריסה - מאז שאין אבא. אפשר להגיד את זה להפך: דווקא מפני שהמשפחה המורחבת מתפרקת, הם בונים הרחבה פיזית שמקשרת את שתי הדירות לדירה אחת רצופה. כך הם רוצים לסמל לעצמם, שהמשפחה לא מתפרקת אלא להפך, מתאחדת ומתעצמת. הבית שמתרחב ובנייתו נעצרה, מסמל את המשפחה של ניסו, שבתוך תהליכי ההתרחבות המשפחתית שלה היא בעצם מתפרקת.

הסבא העיוור שאינו מדבר עברית, כנראה אינו מתאים לתפקיד של ראש המשפחה. האח בכור, דוד, אינו מתאים להיות ראש המשפחה, לפי דעתה של האמא. עובדה שהיא בחרה באבנר, ולא בדוד. היא נלחמה על אבנר, והוא נענה לה. למרות הבושות שהיא עשתה לו, כשסחבה אותו באוזניים מקיוסק של הגמד, שבו שיחק קלפים, כלומר, הימר. אבנר בכל זאת התחתן עם רחל, לאחר שבחר בה בקפידה. רחל דווקא כן למדה ולא עבדה, אבל היתה רק בת 17 והקפידה לשתוק. ניסו, והאחרים, זוכרים אותה בתור "האילמת". רחל קיבלה עליה את השליטה של אבנר ואת כללי המשפחה של אבנר. מלבד האיזכור שיש

לה בצפון, שהיה יכול לסדר לאבנר עבודה בכרמיאל, נדמה כאילו אין לה משפחה מהצד שלה, והיא כולה בצד של המשפחה של אבנר. רחל למדה לשים את טובת עצמה בצד ולתרום את כולה לטובת המשפחה המורחבת של בעלה. היא שונאת את חמותה בגלל הרעיון שלה לבנות את ההרחבה, ובכל זאת היא בוחרת להישאר בתוך המשפחה של אבנר ואמו, ולדאוג לניסו.

אבנר התחתן עם רחל כשהיתה צעירה, אולי כדי להבטיח שתהיה לו שליטה עליה, או כדי להבטיח, שלאמא שלו תהיה שליטה עליה (כמו שיש לאמא שלו שליטה עליו). ואומנם, למרות שיש לאבנר ולרחל כבר שלושה ילדים קטנים (בת "גדולה" ותאומים – בן ובת), והרביעי בדרך, עדיין ביטויי העצמאות והמרד של רחל כלפי בעלה, וכלפי חמותה, אינם גדולים. רחל שונאת את חמותה, כי שתיהן מתחרות על לבו של אבנר, אבל אינה יוצאת נגדה בגלוי, ובכך היא מאשרת את המרות של האמא על המשפחה כולה. כאשר האמא דיברה על רצונה לבנות תוספת לבית, רחל התנגדה לרעיון, ואפילו בגלוי. רחל אמרה, ששום דבר טוב לא יצא מהבנייה הלא חוקית הזאת. והציעה חלופה – לעבור לצפון או לקיבוץ, שם אחיה יוכל לסדר לאבנר עבודה, לטענתה. בכל זאת אף אחד מבעלי האמירה במשפחה לא קיבל את עמדתה, והיא נכנעה למרות של בעלה וחמותה. לאחר מותו של אבנר היא בוחרת לא לעבור לשיכון שהעיריה מציעה ולא לעבור לצפון, אלא להישאר בבניין הישן המיועד להריסה. רחל נשארת עם משפחתו של אבנר וממשיכה את "הקו" שלו – אולי כדי להרגיש, שמותו לא היה לשוא.

רחל לא היתה בבית בעת התרחשות האסון. אולי לא רצתה להיות שם, כי ליבה ניבא לה רעות. ובכל מקרה היא ידעה, שלא תוכל להזיז את אבנר מעמדתו. היא יצאה לסידורים (קניות בשוק, תור לילד בקופ"ח), וחזרה לאחר האסון. לאחר שראתה מה קרה, נשארה לשבת בחוץ על המדרכה ולא הסכימה להיכנס הביתה. זה היה המרד שלה. זאת היתה ההפגנה וההתרסה שלה – לא כלפי המימסד אלא – כלפי המשפחה. והמשפחה מבינה היטב את המסר שלה. כמעט כל אחד מהם בא בתורו לדבר איתה, כדי שתיכנס הביתה, והיא לא נענתה להם. עד שהסבא יצא אליה ברוב כבוד, כשהוא מלווה בשנים מגיסיה ואמר לה בערבית, "כי את הכביסה שלנו אנחנו מכבסים בבית". הפתגם המקוצר, (שאוּלִי לא הבינה אותו ותורגם לה על-ידי הגיסים), רומז לדעתי, למתיחות והעוינות שמתקיימת בין רחל לבין האמא. רחל מאשימה את האמא, שאבנר מת בגללה, ועכשיו היא לא רוצה להיות חלק מהמשפחה. עובדה, שהאמא עצמה לא יצאה אל רחל, בשעה שכל האחרים יצאו. במשפחה הזאת כולם יודעים, שאם האמא היתה יוצאת אל רחל, רחל לא היתה נענית לה, ואולי אפילו היתה מתפתחת בין שתיהן מריבה קולנית. נראה לי, שאל 'הכביסה המלוכלכת' הזאת, התכוון הסבא בדבריו. הוא הציע לרחל או ביקש ממנה לסגור את החשבונות המשפחתיים בתוך הבית, ולא לעיני השכנים בחוץ.

ה. האם באמת ניסו אשם במוותו של אבנר?

בשעה שרחל עסוקה בעתיד, ניסו עסוק בעבר. ניסו, התחיל להדרדר ולהתפרק זמן רב לפני האירוע הטראגי. הוא יצא מהסדר המשפחתי והחברתי, הפסיק ללכת לביה"ס, לא ישן טוב, משקר. אבל האמא לא נלחמה עליו כמו על אבנר. הוא מקנא באבנר וכועס על האמא, בלי שהוא מודע לכך. האירוע עם אבנר החריף את מצבו של ניסו.

לפני חודשיים, הטרקטורים של העיריה באו להרוס את ההרחבה הלא חוקית, שהיתה בשלב של פיגומים בלבד. המשפחה קיבלה התרעה מראש, כפי שהחוק דורש. אבל החוק הוא של ההגמוניה, לא של המודרים ממנה. מה יכולים נטולי הכוח לעשות כנגד בעלי הכוח, הצודקים בעיני עצמם? הם יכולים להתחזק בצידקתם הלא נחשבת, ולמרוד. בני משפחתו של ניסו בחרו לא לפרק את הפיגומים בעצמם, ולא להתפנות מהבית בעת הריסת הפיגומים, אלא להפגין את אומץ ליבם וכוחם המוגבל מול נציגי המימסד, כלומר, להילחם על הבית. כל המשפחה התארגנה לקראת יום ההריסה של ההרחבה. כולם, חוץ מניסו. בתודעתו של ניסו אין איזכור להתארגנות הזאת, ואולי אף לא היה בסוד העניין. נתנו לו תפקיד, אבל לא כל-כך חשוב. ניסו רוצה לייחס לעצמו חשיבות, ולכן הוא מגדיל את חלקו בפרשה. מבחינתו, התפקיד שלו היה להודיע, מתי האויב מתקרב. (כדי להשיג יתרון של הפתעה?) אבל אפשר לקרוא את העובדות מתוך השיחזור שלו, ולהבין גם אחרת. האחים לא סמכו על ניסו ולא הסתמכו רק עליו. הם פשוט שיתפו אותו, ולא יותר מזה. במקביל אליו, דוד ואבנר עמדו על הפיגומים במרחק של 3 מטר זה מזה, ואבנר היה חמוש באקדח שלו. שניהם צפו מגבוה על "שדה הקרב" וראו בעוד מועד את הטרקטור והשוטר מתקרבים. זה לא היה אמור להיות מרד גדול ומסעיר. כי כולם רואים את כולם, וכולם שומעים את כולם ממרחק קרוב. אבנר מדבר אל הטרקטוריסט, ויורה שלוש יריות באויר. דוד צועק אל הטרקטוריסט והשוטר. איך אנחנו יודעים, ששום דבר באירוע הזה לא היה מאיים באמת? כי הילדות הקטנות של השכנה מלמטה, לא הפסיקו לרגע את השיחה הבנלית והשטותית שהיו עסוקות בה, למרות היריות שהן שמעו. נראה שרגילים בשכונה הזאת ליריות ולעימותים קטנים, שבדרך כלל מסתיימים בלא כלום. הכל חוזר לשיגרה מהר, וחוזר על עצמו מחדש. אלא שהפעם, השוטר "פידח" וירה באבנר.

כאשר ניסו שומע את היריות, הוא מתאבן. "עמד כמו בול עץ". מבחינתו, הוא מעל בתפקידו. ולמה? כי הוא היה לא מרוכז. למה? כי הפריעו לו דברים פעוטים, כמו התוודות של החולצה החדשה שלבש. הוא הניע את ראשו מצד לצד ולא התמקד במטרה. אפשר לראות את נמיכות קומתו של ניסו בעיני עצמו. אני לא שווה כלום, בטח לא מול האחים הגדולים שלי, ובייחוד לא מול אבנר הגיבור. אני לעולם לא אהיה כמוהו, אני רק האח הקטן.

ניסו הוא ילד רגיש ומהורהר בתחילת ההתבגרות המינית שלו. זהותו המיגדרית מתעצבת עכשיו, והוא מבולבל. פניו וגופו נמצאים במעבר מבלבל מ-ילד למבוגר, ובין גבר לאשה. למשל, הוא קורא לחתול "חתולה", ופוקד עליה ללכת בלשון זכר. או הוא שם לב לאחיינים התאומים שלו, בן ובת, שהבן לובש את שמלת אחותו הבת ומדבר אל אמו בלשון נקבה. ניסו מרגיש לא בנוח עם הגוף שלו. (זאת אנו רואים בתיאור גופו). חני מוצאת חן בעיניו, כי כמוהו, היא מהורהרת-משהו ולא החלטית.

הביטויים החזקים ביותר לראיית עולמו השונה של ניסו הם, לדעתי: אחד, בפעם הראשונה שהוא רואה את חני, הוא רואה אותה דרך רגליו המפושקות של דווידיקו. יש בזה סמליות למיניותו הלא מגובשת עדיין. כאילו שהוא לא בשל עדיין להיות הפרטנר המיני שלה, אבל דווידיקו כן. ושנים, מכל גופת אחיו המת שנפל למטה, ניסו רואה מלמעלה רק את קצה נעל הספורט (חרטום הנעל) של אבנר ואת הבוץ שמתחת לסולית נעלו. בשני המקרים לעיל, ניסו אינו רואה את כל התמונה אלא פרט אחד קטן בתמונה הגדולה, ובהגדלת יתר. אם בגלל נמיכות קומתו בעיני עצמו, ואם בגלל שיש לו ראייה אחרת, של אומן.

כעבור חודשיים ניסו מארגן לעצמו ארוע, שיעשה ממנו "גבר" בשני מובנים. באמצעות המכות שהוא יקבל, הוא יקבל את עונשו המגיע לו על הבגידה כביכול באחיו. ניסו יוזם את ההתקפה על "השמן" בלי סיבה מוצדקת. מה הוא אמר, "השמן"? הסתכל על חני ואמר: "נחמד נחמד"? אין פה שום אמירה ספציפית סקסיסטית. (אוהבים להגיד שהמבט שלו "מנכס אותה", אבל אני לא מתרשמת כך). ניסו חיפש עילה להענשה עצמית, והוא קיבל אותה. דבר שני, סוף סוף ניסו התנהג כמו אחיו, אבנר. סוף סוף הוא היה 'אבנר' לרגע אחד. הוא נלחם יחיד נגד רבים, חלש נגד חזקים ממנו, עם ידיעה בטוחה מראש שיפסיד. אלה הערכים של אבנר, והוא יישם אותם סוף סוף. כך הוא סוגר מעגל עם הדמות של אבנר בלבו. כך הוא יזכה בהערכת עצמו, הערכת המשפחה והערכתה של חני. כך הוא מבצע את טקס ההתבגרות שלו, מכל הבחינות. הפנמת הערכים הגבריים הנכונים של האח המת והמשכת דרכו. עתה הוא חבר ראוי במשפחה, ובקהילה, התקבל לחבורת הגברים, וראוי לתשומת ליבה של הנקבה העתידית שלו.

ב. שמות הדמויות ותרומתם למשמעות הסיפור

שמות הדמויות משתתפים בארגון המשמעות של הסיפור. כל השמות רומזים ותורמים למאבק הכוחות הסמוי על תפקיד ההובלה במשפחה.

אבנר – הוא **אב** המשפחה. הוא מתפקד כ'**נר לרגלי** המשפחה'. אבנר משמש כנר לרגליהם, המאיר להם את הדרך בחייו, ובמותו. אבנר מראה למשפחה את הדבר הנכון לעשותו, שהוא: להילחם ולמרוד ברשויות.

בתנ"ך, אבנר בן נר, שר צבאו של שאול, ודוד היו יריבים. דוד נלחם בו ובשאול. בסיפור של מטלון, אבנר ודוד הם האחים הגדולים, שמתקיימת ביניהם יריבות סמויה על מעמד הבכורה במשפחתם.

חני – היא הבחורה **החנינית**, **שמוצאת חן** בעיני ניסו. היא הניגוד המובהק לנערה הזוהרת בפוסטר של "גלי". היא לא בלונדינית חטובה וזוהרת, שמשדרת "אותי אי אפשר להשיג". חני עגלגלה מעט, ביתית, מהוססת, טיבעית. לחני יש מקום של כבוד בהתבגרותו של ניסו. היא תורמת לבטחונו ולהעלאת קרנו בעיני עצמו.

ניסו – יש לו כינויים אחדים. אמא קוראת לו בשמו המלא: ניסים. המספרת וכולם קוראים לו: ניסו. ורחל קוראת לו: **ניסימיקו**. איקו היא סיומת של הקטנה. (בעברית, הארכת הסיומת של שם-עצם דווקא מקטינה אותו. כגון: ורדרדה = קצת ורוד, שחרחרת = מעט שחורה, חמורון = חמור קטן, חבריקו = חבר קטן, קטנצ'יק = עוד יותר קטן).

ניסו הוא מי שנעשה לו **נס** והתבגר, בניגוד לכל הסיכויים. הוא הצליח לחלץ את עצמו מן המצב של אח קטן התקוע בעבר, ולהפוך את עצמו לאח גדול או גדול סתם.

בעברית, ניסו הוא **הנס שלו**, הדגל שלו. מהו הנס או הדגל (הדבר החיובי הייחודי) של ניסו, שאפשר לשאת אותו בגאון ולנפנף בו כמו דגל? תמימותו, יושרו, האותנטיות שלו.

חברו הטוב של ניסימיקו הוא **דווידיקו**, הגדול ממנו בשנה. סיומת שמו מרמזת על כך, שדווידיקו לא כה בוגר וגדול לעומת ניסו. בתחילת הסיפור דווידיקו הצטיר כגדול יותר ובוגר יותר מניסו, כי הוא עובד, והוא מתחיל עם בנות, והוא סידר לשניהם "דאבל דייט", והוא "סידר" אוטו לארבעתם ובילוי אצל גדולים יותר וחשובים יותר מהם (איציק ושני עוזריו). אבל בסוף הסיפור התברר שדווידיקו פחדן, ואי אפשר לסמוך עליו, והוא לא סיכן את עצמו למען חברו, כשהיה צריך להתייצב באומץ מול הגדולים והרעים לטובת חברו הקטן והחלש. סיומת שמו המקטינה רומזת על ערכו המפוקפק. אני מדמה לי, שככל שמעמדו של ניסו יעלה בתוך המשפחה, יעלה גם מעמדו החברתי לעומת דווידיקו.

נשים לב, שבסיפור ישנם שני דווידים: **דוד**, אחיו הבכור של ניסו, ו**דווידיקו**, חברו. שני הדווידים מזמינים השוואה ביניהם. ובאמת, שני הדווידים נוטלים חלק בשני מקרי האלימות בסיפור, ויש אנלוגיה בין שני המקרים. בשעת האסון של אבנר, דוד ואבנר עמדו באותה שורה כדי להדוף את "הפולשים". דוד היה

השקול מבין שניהם, ואבנר היה חמום המוח. ניסו נמצא בעורף ולא בחזית, ובעצם "הישתפן". בארוע המכות של ניסו, דווידיקו וניסו עומדים כשווים לכאורה מול איציק ושני חבריו. כאן ניסו הוא חמום המוח, ואיציק הוא דווקא השקול - כשהוא מבקש מדווידיקו לקחת מכאן את ניסו כדי שלא ייפגע⁴. מי שעומד כאן בצד, ובעצם "הישתפן", הוא דווידיקו.

דוד ואבנר בסיפור של מטלון, הם אחים שאוהבים בגלוי זה את זה, ומתחרים בסמוי זה עם זה. בזה הם דומים לדוד ויהונתן במקרא. דוד ויהונתן המקראיים לא נולדו אחים, אך כרתו ביניהם ברית אחים, למרות היריבות הסמויה ביניהם. יהונתן בן שאול היה אמור להיות המלך הבא, אך ויתר על המלוכה לטובת דוד, תמורת החברות ביניהם. כך אני רואה את יחסי דוד ואבנר ב"אח קטן". דוד ויתר לאבנר על הבכורה, תמורת החברות ביניהם. מה שאני רוצה להדגיש הוא, שלמרות היריבות סמויה בין בני המשפחה של ניסו, אחדות המשפחה היא העומדת אצלם מעל לכל. המשפחה היא הערך העליון שכל בני המשפחה של ניסו מקדשים.

רחל – רחל בסיפור של מטלון היא אשה פוריה מאד. בניגוד לרחל אמנו שהיתה עקרה, ולאחר שנים רבות הצליחה ללדת את יוסף, וכאשר ילדה את בנימין, מתה בלידתה. עד כאן השוני בין רחל המקראית, לרחל של מטלון. ואילו הדמיון ביניהן רב מן השוני. רחל המקראית התחרתה עם אחותה לאה על אהבתו של בעלן המשותף, יעקב. רחל של מטלון, התחרתה באופן סמוי עם חותנתה על אהבתו של אבנר. והעיקר, שתי הרחליות, זו המקראית וזו של מטלון, מרוכזות במשפחה. לנגד עיניהן עומדות: טובת המשפחה, הגדלת כוחה ועוצמתה. הגדלת כוחה ועוצמתה של המשפחה מותנה בילדים, בריבוי בניה. זהו הערך העליון של ארבע האמהות שלנו בתנ"ך, וזהו הערך העליון של רחל בסיפור של מטלון. לרחל של מטלון יש יחס מועדף כלפי אחיינה הצעיר, ניסו. היא נותנת לו תשומת לב אמיתית, מתייחסת אליו במלוא הרצינות. גם כשהוא משקר לה. הוא משקר לה שכבר אכל, ושהוא עובד, ויש לו כסף לקנות לילדיה-אחייניו בגדים, ויש לו המון חברות. רחל של מטלון לא מגנה את ניסו על שקריו, ולא מתייחסת אליו בבוז. אדרבא, היא מקרבת אותו אליה, מקשיבה לו, מדברת אליו ברכות, מלטפת אותו מתוך קירבה זהירה. הרי בגלל יחסה המיוחד אליו, ניסו כל-כך ניפגע מדבריה אליו: "אתה קטן ניסו, כל-כך קטן".

לסיכום, עולם הערכים שמשתקף מן הסיפור הוא: **בית זה משפחה. משפחה זה כוח. ילדים נותנים כוח למשפחה. עם ילדים אפשר לבנות בית.**

בדומה לאבנר בן נר, שביקש למנוע את שפיכת דמו של עשהאל בן צרויה, בידי עצמו (שמואל ב, ב 22-23).⁴

ביבליוגרפיה

הרציג, שלמה; אור, הגר, **אח קטן – גדול, מצגת עיון בסיפורה של רונית מטלון 'אח קטן'**,

· ...cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/1A38FBAA-1C8D-46

חבר, חנן; רון, משה, **בגובה העיניים**, סימן קריאה 19, מרץ 1986, 15-16.

כפר שלם, מתוך הויקיפדיה, he.wikipedia.org/wiki/כפר_שלם

מטלון, רונית, **כיצד התחלתי לכתוב או מה זה להיות אדם כותב**, הרצאה בע"פ של רונית מטלון במסגרת השתלמות מורים לספרות, מחוז ירושלים, בתאריך 9.2.2014

רבאל, יפעת, **תהליך ההתמודדות עם המוות כפי שבא לידי ביטוי בסיפור 'אח קטן' לרונית מטלון**,

http://cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/83FD41F8-BC7F-4034-B9F1-B2EFE4C7884A/179121/brother_01.docx

רוגל-וולף, דפנה, **עיון והצעת הוראה ל"אח קטן" מאת רונית מטלון**,

· ...cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/83FD41F8-BC7F

רודין, שי, אלימויות – על יצוגיה של האלימות בספרות העברית החדשה, רסלינג, 2012, 28-31.